

İKTİSAT ve MALİYE

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İMALÂT SANAYİİ ALANINDA VERİLEN RUHSAT VE İMTİYAZLARIN ANA ÇİZGİLERİ *

A. GÜNDÜZ ÖKÇÜN

Giriş

Bu yazımızda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında imalât sanayii alanında Osmanlı Hükûmetinin vermiş olduğu ruhsat ve imtiyazlardan *Düstur* ve *Mukavelât Mecmuası*'nda yayınlanmış olanlarını inceleyeceğiz. Yayınlanmış kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu sınırlı çalışmada, amacımız XIX. yüzyılın ikinci yarısında imalât sanayii alanında Osmanlı Hükûmeti tarafından izlenen politikanın ana çizgilerini, incelediğimiz belgelere yansıdığı ölçüde, saptayabilmektir. Bu konuda, daha genel bir değerlendirmeye ulaşabilmek için, yapmış olduğumuz bu çalışmanın Osmanlı arşivlerine inilerek yürütülecek geniş çaplı bir araştırma ile tamamlanması gerekmektedir.

Aslında, «XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Hükûmetinin imalât sanayii alanında izlediği politika» sorunu başlıca üç bakımdan ele alınabilir :

(i) XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Hükûmetinin ima-

(*) Kaynaklarda kullanılan tarihleri milâdî tarihe çevirirken şu çalışmadan yararlandım : Faik Reşit Unat, **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, Genişletilmiş 3. bası, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1959.

(1) Yedi cilt olan bu kaynağın tam künyesi şöyledir : **İmtiyazat ve Mukavelât**, c. 1-3, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1302 ve **Mecmua-i Mukavelât**, c. 4-7, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye, 1310, (c. 6-7, 1315). Bu yazıda bütün ciltlere ayırım yapılmadan **Mecmua-i Mukavelât** olarak atıfta bulunulacaktır.

lât sanayii alanında izlediği politikanın ana çizgileri ve özellikleri nelerdir?

- (ii) Osmanlı Hükûmeti neden böyle bir politika izlemiştir? Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu dönemde, siyasal iktidarın dayandığı iktisadî ve toplumsal yapının, böyle bir politikanın izlenmesinde rolü ne olmuştur? İmparatorluğun Avrupa ekonomileri ile «mamûl madde satın alma ve hammadde ve yiyecek maddeleri satma» biçiminde belirlenen iktisadî ilişkilerinin ve bu ilişkileri düzenleyen XIX. Yüzyıl Ticaret Sözleşmelerinin² böyle bir politikanın oluşmasındaki payı nedir?
- (iii) İmalât sanayii alanında izlenen bu politika ne ölçüde başarılı olabilmıştır? Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin gerçekleştirilememesi nedenleri nelerdir?

Bu makalede, yukarıda sorduğumuz sorulardan yalnız birincisini ele alacak ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Hükûmeti tarafından imalât sanayii alanında izlenen politikanın ana çizgilerini ve özelliklerini, inceleyebildiğimiz belgelere yansıdığı ölçüde, saptamağa çalışacağız.³

I. İMALÂT SANAYİİ ALANINDA VERİLEN RUHSATLAR VE İMTİYAZLAR

Osmanlı Hükûmeti, incelediğimiz dönem içinde, imalât sanayii alanında yatırım yapmak veya böyle bir yatırımı örgütlemek isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyaz vermiştir. Ruhsat ile imtiyaz arasında en önemli fark, imtiyaz sözleşmelerinin daha ayrıntılı olmaları ve özellikle sözleşmede öngörülen uğraşı alanında, imtiyaz sahibine, belirli nitelikleri olan bir imtiyaz (ya da tekel hakkı) tanımlarınıdır. Buna karşılık, ruhsatlarda böyle bir imtiyazdan (ya da tekel hakkından) ya hiç söz edilmemiştir veya söz konusu ruhsatın bir imtiyaz (ya da tekel) niteliğine sahip olmadığı açık olarak belirtilmiştir.

(2) Bu sözleşmeler için bk. Y.K. Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Haricî Ticaret Siyaseti», **I Tanzimat** (1940), s. 284-320; Ahmet Yücekök, «Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu - 1838 Ticaret Sözleşmeleri», 23 **SBFD**, sayı 1, s. 381-425.

(3) 1860 larda faaliyet gösteren İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmaları bu yazının kapsamı dışında bırakılmıştır. İslah-ı Sanayi Komisyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, c. 1, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1922, s. 717-768.

1. İmalât Sanayii Alanında Verilen Bazı Ruhsatlar ve Özellikleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında imalât sanayii alanında Osmanlı Hükûmeti tarafından verilen ruhsatlardan *Mukavelât Mecmuası*'nda yayınlananları şunlardır :

A. Filibe Pamuk Fabrikası⁴

30 haziran 1864 (25 muharrem 1281) tarihli sözleşme ile Osmanlı tebaasından Yovan Yagurof'a Filibe'de bir pamuk fabrikası kurma ruhsatı verilmiştir. Bu fabrika pamuk ipliği eğirecek ve pamuklu bezler dokuyacaktır. Ruhsat süresi yirmi beş yıldır. Sözleşmede herhangi bir imtiyazdan söz edilmemiştir.

Sözleşmeye göre, fabrikanın inşa edilerek işletilebilmesi için bir şirket (kumpanya) kurulacaktır. Şirket'in ana sözleşmesinden anlaşıldığına göre, sermaye 2.000 OL. dır. Sermayenin, genel kurul kararı ile bir kat arttırılması mümkündür. İdare meclisi üyelerinin en azından yirmi hisse sahibi olmaları gerekmektedir. Şirketle ilgili olarak, ortaklar arasında, çıkacak anlaşmazlıklar Osmanlı ticaret kanunları uyarınca çözüme bağlanacaktır.

Sözleşmeye göre, fabrikanın inşası için Şirket'in dışarıdan getireceği makineler bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaf olacaktır. Öte yandan, Şirket buharlı makineler hakkında mevcut veya daha sonra yürürlüğe konulacak olan kanunlara ve zabıta nizamlarına uymak zorunda olacaktır.

B. Trablus (Mislite) Zeytinyağı Fabrikası⁵

14 haziran 1865 (19 muharrem 1282) tarihli şartname ile Trablusgarp'te Mislite kasabasında makineli zeytinyağı fabrikası kurmak üzere *Monsieur Toffel*'e ruhsat verilmiştir. Bu ruhsat herhangi bir imtiyaz ya da tekel anlamını taşımayacaktır. Bir başka deyimle, ruhsat sahibi, ileride, başkalarının aynı kasabada zeytinyağı fabrikası açmalarına engel olamayacaktır. Fabrika hakkında, Osmanlı Hükûmetinin «her nevi hukuk ve muamelâtı cari olacaktır.» Fabrika hakkında ilgili konsoloslukların herhangi bir müdahalesi vukubulmayacak, ruhsat sahibi ve ortakları Osmanlı Hükûmetine vergi ve resim vereceklerdir. Ruhsat sahibi ve ortaklarının fabrika ile ilgili olarak üçüncü kişilerle yapacakları her işlem Hükûmetin ruhsat ve tasdikine tabi olacaktır. Hükûmetin bilgisi olmaksızın

(4) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 1, s. 358.

(5) *Ibid.*, s. 378-379.

yapılacak işlemler geçerli sayılmayacaktır. Ruhsat sahibi ve ortaklarının «selem tarikile ahaliye akça ita etmeleri» yasaktır. Ayrıca, yabancı oldukları için, fabrikanın bulunduğu arazi ile fabrika binaları üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmayacaklar⁶ ve söz konusu bina ve arazi ile ilgili olarak «müstecir ve misafir makamında tutulacaklardır.» Fabrikanın «mahzurdan salim» bir yerde kurulması şarttır ve bu husus Hükûmetin ruhsatına tabidir. Şartnamede öngörülen bu hususlar ruhsat sahibi ve ortakları ile bunların mensup oldukları konsolosluklar tarafından kabul ve imza edilmedikçe, ruhsatın uygulamasına geçilmeyecektir.

C. Rodos Vapur Değirmeni⁷

21 mart 1867 (15 zilkade 1283) tarihli sözleşme ile, Rodos Adasında on beygir gücünde bir çift taşlı buharlı değirmen inşa etmek üzere, Fransız tebaasından *Monsieur Oilée Frère* ruhsat verilmiştir. Bu ruhsatın herhangi bir tekel ya da imtiyaz niteliği bulunmamaktadır. Osmanlı Hükûmeti bu konuda başkalarına da ruhsat verebilir ve *Monsieur Frère* bu nedenle dâva açma hakkına sahip değildir.

Değirmen'de Anadolu'dan getirilecek buğday öğütülecek ve Rodos'ta üretilen buğday kullanılmayacaktır. Değirmene 500 kıyyeden aşağı buğday kabul olunamayacaktır. Öğütülen un memleket rayicinden % 15 aşağıya satılacaktır. Ayrıca, ruhsat sahibi benzer inşaat hakkında yürürlükte olan veya ileride yürürlüğe konulacak maliye ve zabıta nizamlarına da uymak zorundadır. Öte yandan, getirilecek her bir buhar kazanı için resim ve ruhsatiye olarak Nafia veznesine 10 Mecidiye altını ödenecektir.

D. Trabzon Tuğla ve Kiremit Fabrikası⁸

9 temmuz 1898 (19 safer 316/27 haziran 314) tarihli bir sözleşme ile, Trabzon Vilâyeti içinde Değirmenderesi adlı yerde, Avrupa usu-

(6) Yabancılara, Hicaz hariç bütün Osmanlı ülkesinde, gayrimenkul edinme hakkı tanıyan 7 safer 1284 (10 haziran 1867) tarihli Kanunun yürürlüğe girmesi ile, bu Kanuna ilişik Protokole imza koyan devletlerin vatandaşları bakımından, imtiyaz ve ruhsatlarda böyle bir yasağın konulmasına lüzum kalmamıştır. Safer Kanunu için bk. Sait K. Obut, [Mimaroglu], **Türk Hukukunda Yabancı Hakiki ve Hükmî Şahısların Aynı Haklardan İstifadesi**, Ankara, SBFY, 1956, s. 61 ve Yılmaz Altuğ, **Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi**, 2. bası, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1963, s. 54 vd.

(7) **Mecmua-i Mukavelât**, c. 1, s. 389.

(8) **Mecmua-i Mukavelât**, s. 7, s. 147.

lü (Avrupakâri) bir tuğla ve kiremit fabrikası kurmak üzere, Çulhazade Kadri ve Şükrü efendilere izin (ruhsat) verilmiştir. Bu izin bir imtiyaz ve tekel niteliğini taşımamaktadır.

Fabrika sahiplerine tanınan kolaylıkları şu şekilde özetlemek mümkündür :

(a) Fabrika binalarının inşası için Belediye'den meccanen ruhsat verilecektir.

(b) Fabrikanın inşası ile imalâta başlandığı tarihten itibaren beş yıl içinde fabrika binalarından vergi alınmayacaktır.

(c) Fabrikanın kuruluşu için gerekli olup Avrupa'dan getirtilecek araç ve gereçler, özel Talimatı uyarınca, gümrük resminden muaf olacaktır.

(d) İster yurt içinde satılsın, ister dışarıya ihrac edilsin, fabrika mamûllerinden gümrük resmi (iç gümrük ve ihracat gümrüğü) alınmayacaktır.

(e) Fabrika imalâtına gerekli çamur kuyularının açılabilmesi için, Taş Ocakları Nizamnamesi uyarınca, ruhsat verilecektir.

2. İmalât Sanayii Alanında Verilen İmtiyazlar

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, imalât sanayii alanında Osmanlı Hükûmetinin vermiş olduğu imtiyazlardan *Düstur* ve *Mukavelât Mecmuası'nda* yayınlanmış olanları şunlardır :

A. Gıda Sanayii

(a) Şeker Fabrikaları

(i) Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları⁹

31 Mayıs 1866 (16 muharrem 283) tarihli bir sözleşme ile Davidoğlu Karabet efendi'ye İstanbul'da Yenibahçe'de ve İzmir şehri içinde birer şeker fabrikası kurma imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. İstanbul'daki fabrikanın imtiyaz bölgesi İstanbul şehri ile Bab-ı Valây-ı Zabtiyye idaresinde bulunan nahiyeleri içine almaktadır. İzmir'deki fabrikanın imtiyaz bölgesi ise İzmir sancağı ile sınırlandırılmıştır. Her iki fabrikada, Osmanlı ülkesinde üretilen veya dışardan getirilen sorgu adlı kamış, adi şeker kamışı, pancar ve benzeri ürünler kullanılacak ve ham ve halis şeker imal edilecektir.

(9) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 1, s. 396-398.

(ii) *Suriye 'Şeb'a Çiftliği' Şeker Fabrikası*¹⁰

15 ocak 1894 (18 receb 312/3 kânun-ı sani 310) tarihli bir ruhsatname ile Suriye vilâyetine tabi Duma kazasında bulunan Şeb'a çiftliğinde bir şeker fabrikası kurmak üzere, Şam mutebaranından Şem'azade Ahmet Refik Paşa ile F. R. Deledeyole'ye (?) ruhsat (izin) verilmiştir. Ruhsatın aynı zamanda imtiyaz niteliğinde olup olmadığı saptanamamıştır. Bununla birlikte, ruhsat sahibine tanınan kolaylıklar bakımından, gıda sanayii alanında verilen imtiyazlar arasında incelenmesi uygun görülmüştür.

(iii) *Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası*¹¹

5 ocak 1899 (22 şaban 316/24 kânun-ı evvel 314) tarihli bir sözleşme ile Yusuf bey'e Hüdavendigâr (Bursa) vilâyetinin Karahisar-ı Sahib sancağında bir şeker fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi otuz yıldır. İmtiyaz bölgesi Karahisar-ı Sahib sancağıdır.

(b) **Buz Fabrikaları**(i) «*Salim Ağa*» *Buz Fabrikası*¹²

29 mayıs 1886 (23 şaban 303/17 mayıs 302) tarihli bir sözleşme ile Mabeyn-ı Hümayûn Bekçiler Müdürü Salim Ağa'ya İstanbul ve «Bilâd-ı Selâse ve nefsi Kal'ay-ı Sultaniyye ve Biga kazası dahilinde» buharlı makinelerle işleyen buz fabrikaları kurma ve işletme ve imal olunan buzu satma imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi beş yıldır. İmtiyaz bölgesi adı geçen vilâyet ve kazaları içine almaktadır.

(ii) *İzmir Buz Fabrikası*¹³

30 mayıs 1893 (14 zilkade 310/18 mayıs 309) tarihli bir sözleşme ile Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Başmuavini Abdullah bey ile muavinlerinden Şükrü bey'e İzmir'de bir buz fabrikası kurma ve işletme ve imâl olunan buzu satma imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi onbeş yıldır. İmtiyaz bölgesi, İzmir şehri dahil olmak üzere, İzmir sancağıdır.

(10) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 6, s. 1969-1970.

(11) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 7, s. 168-170.

(12) *Düstur*, tertip I, c. 5, s. 487-489, (1937).

(13) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 5, s. 290-292; *Düstur*, tertip I, c. 6, s. 1-2, (1939). Sözleşmenin değiştirilen 6. maddesi için bk. *Mecmua-i Mukavelât*, c. 6, s. 1770-1771 ve *Düstur*, op. cit., s. 1402.

(iii) *Şam ve Halep ve Kudsi Şerif Buz Fabrikaları*¹⁴

4 temmuz 1896 [23 muharrem 314/13 haziran 312 (25 haziran 1896)] tarihli bir sözleşme ile Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak ve işletmek üzere, Şam muteberanından Numan Ebu Şi'r efendi'ye imtiyaz verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmibeş yıldır. Fabrikalarda buhar veya su ile çalışan birer makine bulunacaktır. İmtiyaz bölgesi adı geçen şehirleri içine almaktadır.

B. *Dokuma Sanayii*(a) *Dersaadet Mensucat Fabrikası*¹⁵

1 mayıs 1886 (26 receb 303/19 nisan 302) tarihli sözleşme ile Şûray-ı Devlet üyelerinden Ahmet Refik, Amedî Divan-ı Hümayûnu Muavini Reşit ve Ticaret Müdür-i Umumisi Refik beylere, İstanbul'da bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. Fabrikada yapağı ve pamuk ile imal olunur fanila ve yünlü elbiselik, mefruşat akmişesi, Amerika bezi, astar, ipek, her nevi tire ve yün ipeği ve fes imal olunacaktır.

(b) *İzmir Mensucat Fabrikası*¹⁶

15 ağustos 1889 (18 zilhicce 306/3 ağustos 305) tarihli bir sözleşme ile, arazi sahiplerinden (ashab-ı araziden) Mehmet Ali bey'e İzmir vilâyetinde bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. Fabrikada «envai çuha ve fasone ve kazmir ve envai basma ve hümayûn ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire ve boyalı ve boyasız envai fes imal» olunacaktır.

(c) *Adana Mensucat Fabrikası*¹⁷

9 kasım 1889 (14 rebi-ül evvel 307/28 teşrin-i evvel 305) tarihli sözleşme ile, tüccardan Hazar (Harez) Nişan efendi'ye Adana vilâyeti içinde bir dokuma fabrikası kurma imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. Fabrikada «envai çuha ve fasone ve kazmir ve envai basma ve hümayûn ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk

(14) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 6, s. 2165-2167.

(15) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 5, s. 142-144; *Düstur*, tertip I, c. 5, s. 472, (1937).

(16) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 5, s. 757-758; *Düstur*, tertip I, c. 6, s. 412-413, (1939).

(17) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 4, s. 803-805; *Düstur*, op. cit., s. 466-467.

ipliği ve tire ve boyalı ve boyasız envai fes» imal olunacaktır. İmtiyaz bölgesi Adana vilâyetidir.

(d) Selânik Mensucat Fabrikası¹⁸

9 kasım 1889 (14 rebi-ül evvel 307/28 teşrin-i evvel 305) tarihli sözleşme ile, tüccardan Mehmet Şerif efendi'ye Selânik vilâyeti içinde bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. Fabrikada «envai çuha ve fasone ve kazmir ve envai basma ve hümayûn ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire ve boyalı ve boyasız envai fes» imal olunacaktır. İmtiyaz bölgesi Selânik vilâyeti ile sınırlıdır.

(e) Sivas Bez Fabrikası¹⁹

29 haziran 1896 [18 muharrem 314/18 haziran 312 (30 haziran 1896)] tarihli bir sözleşme ile İbrahim Niyazi bey'e Sivas'ta Kemer adlı mevkide buhar ya da su ile işleyen bir bez fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz Sivas ve Ankara vilâyetlerini içine almaktadır. İmtiyaz sahibi veya yerine geçecek olan Osmanlı anonim şirketi Ankara'da da bir bez fabrikası inşa edebilecektir. İmtiyazın süresi elli yıldır. Bu fabrikalarda her nevi iplik, geytan, akmişe ve bez imal olunacak ve dokunacaktır.

(f) Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası²⁰

9 eylül 1900 (15 cümad-el ülâ 318/28 ağustos 316) tarihli bir sözleşme ile Hüsnü bey'e Kastamonu vilâyetinde su veya buhar ile işleyen bir fabrika kurma imtiyazı verilmiştir. Bu fabrikada çuval, ip, halat, sicim ve kaneviçe imal olunacaktır. İmtiyaz süresi yirmi-beş yıldır. İmtiyaz bölgesi Kastamonu vilâyetini içine almaktadır.

(g) İzmir Çuval, İp ve Yelken Bezi Fabrikası²¹

28 ocak 1901 (7 şevval 318/15 kânun-ı sani 316) tarihli sözleşme ile, Mektubî Sadr-ı Âli Hülefasından Arabzade Hikmet bey'e İzmir Sancağı içinde çuval, ip ve yelken bezi imal etmek üzere bir fabrika kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi beş yıldır. İmtiyaz bölgesi İzmir sancağını içine almaktadır.

(18) Mecmua-i Mukavelât, c. 4, s. 802-803; *Düstur*, op. cit., s. 468-469.

(19) Mecmua-i Mukavelât, c. 6, s. 2163-2165.

(20) Mecmua-i Mukavelât, c. 7, s. 369-371; *Düstur*, tertip I, c. 7, s. 626-627, (1941).

(21) Mecmua-i Mukavelât, c. 7, s. 393-395; *Düstur*, op. cit., s. 643-645.

C. Taş Toprak Sanayii²²(a) «Çiftecevizler» Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası²³

2 eylül 1884 (11 zilkade 301/20 ağustos 300) tarihli sözleşme ile, tüccardan Mişon Levi'ye Beykoz ile Serviburun arasında Çiftecevizler adlı yerde veya o havalide bir «eşyay-ı züccaciyye fabrikası» kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi on yıldır. Bu fabrikada, makine ile, her cins gaz lambası şişesiyle eczacı sürahisi, billura benzer sürahiler, küçük, büyük kadeh ve kupalar, her nevi kandil ve nargile ve gaz lambası, şekerçi ve eczacı kavanozları gibi züccaciyye eşyası imal edilecektir. İmtiyaz bölgesi İstanbul ve mülhakatını içine almaktadır.

(b) «Boğaziçi-Çubuklu» Porselen ve Fayans Fabrikası²⁴

1 şubat 1886 (26 rebi-ül ahır 303/20 kânun-ı sani 301) tarihli sözleşme ile, Ticaret ve Ziraat Nezareti Mektubçusu Salih Münir bey'e, Boğaziçi'nde Çubuklu karyesinde bir porselen ve fayans fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi onbeş yıldır. Fabrikada porselen, fayans ve çini envaından her nevi tabak, çanak, sahan, desti, bardak, kâse, fincan, saksı ve soba ile porselen izolator imal olunacaktır. İmtiyaz bölgesi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'yi (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtlerini) içine almaktadır.

(c) «Selânik» Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası²⁵

1 mart 1886 (25 cümâd-el ülâ 303/17 şubat 301) tarihli bir sözleşme ile, Selânik'te Avrupa usulü (Avrupakârî) eşyay-ı züccaciyye imaline mahsus bir fabrika inşa etmek üzere tüccardan Mişon Levi ve İlya Levi ben Nahmyaz adlı kişilere bir imtiyaz verilmiştir.

(22) Bu konuda ayrıca bk. «Monsieur Martin ile Monsieur Kalmann'ın seramik mamûlâtı hakkında olan imtiyazın Memalik-i Devlet-i Aliyye'de icra eylemelerine dair mukavelename, 3 eylül 1860,» **Mecmua-i Mukavelât**, c. 1, s. 190-192. Bu sözleşmeye göre, imtiyaz sahipleri, Fransa'da tuğla ve seramik mamûlâtı ile ilgili olarak sahip oldukları ruhsatnameyi on yıl süre ile Osmanlı ülkesinde de kullanabileceklerdir. İmtiyaz sadece uygulayacakları imalât usulü hakkındadır. İmtiyaz belirli bir resim karşılığında başkalarına devredilebilir. Ruhsatnamenin uygulanmasında Osmanlı kanunlarına uyulacak ve ortaya çıkan ihtilâflar Osmanlı mahkemelerinde çözüme bağlanacaktır.

(23) **Mecmua-i Mukavelât**, c. 2, s. 1506-1507; **Düstur**, tertip I, c. 5, s. 80, (1937).

(24) **Mecmua-i Mukavelât**, c. 5, s. 110-111.

(25) **Ibid.**, s. 127-128; **Düstur**, *op. cit.*, s. 429.

İmtiyaz süresi on yıldır. Fabrikada buhar makinesi ile, her cins gaz lambası şişesiyle eczacı sürahisi, billura benzer sürahiler, küçük ve büyük kadeh ve kupalar, her nevi kandil, nargile ve gaz lambası ve şekerçi kavanozları gibi züccaciyye eşyası imal olunacaktır. İmtiyaz bölgesi Selânik şehri ile mülhakatını içine almaktadır.

(d) **Beykoz Porselen Fabrikası** ²⁶

23 eylül 1894 (23 rebi-ül evvel 312/11 eylül 310) tarihli bir sözleşme ile, Osmanlı tebaasından Yanko Yovanidis bey'e İstanbul'da porselen, fayans ve fağfurî imal etmek üzere bir fabrika kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi kırk yıldır. İmtiyaz bölgesi İstanbul Belediye sınırları içinde kalan yerlerle Belediye'ye mülhak Adalar, Gebze, Beykoz, Kartal, Küçükçekmece ve Şile kazalarını içine almaktadır.

(e) **Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası** ²⁷

29 temmuz 1902 (22 rebi-ül ahır 320/15 temmuz 1318) tarihli bir sözleşme ile Yusuf Ziyaeddin bey'e İstanbul'da bir cam ve ayna fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi yirmi beş yıldır. İmtiyaz bölgesi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'yi (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtlerini) içine almaktadır.

D. Madenî Eşya Sanayii

«Boğaziçi» **Madenî Eşya Fabrikası** ²⁸

26 nisan 1886 [22 recep 303/15 nisan 302 (27 nisan 1886)] tarihli sözleşme ile Telgraf Nezareti Fabrika Müdürü Mehmet Raif efendi'ye Boğaziçi kıyılarının uygun bir yerinde bir medenî eşya fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi on yıldır. Bu fabrikada büyük ve küçük her nevi demir civata, demir, bakır ve pirinç vida ve bakır çivi, ağaç vidası, pirinç ve demir çubuk, her numaradan tel, saç kafes, sarı teneke, bakır levha, kazan çivisi, araba yayı ve dingili, kazan ve perçin çivisi, her nevi dökme ve adi yemek sobası, maltız ocağı adı verilen pikten ızgaralı ocak, gözleri dökme terazi, demir çivi, menteşe, ütü, şimendifere ait her nevi döküm edevat ile istinsah için tazyik makineleri, demir dökme boru, torna, miskap, planya ve benzeri edevat imal olunacaktır. İmtiyaz bölgesi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'yi (Üs-

(26) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 6, 1926-1928.

(27) *Düstur*, tertip I, c. 7, s. 898-900 (1941).

(28) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 5, s. 140-142; *Düstur*, tertip I, c. 5, s. 470 (1937).

küdar, Galata ve Eyüp semtlerini) içine almaktadır. Fabrikada otuz beygir gücünde bir buhar makinesi bulunacaktır.

E. Kâğıt Sanayii

Hamidiyye Kâğıt Fabrikası²⁹

6 eylül 1886 (7 zilhicce 303/25 ağustos 302) tarihli bir sözleşme ile Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyarî Osman bey'e her nevi kâğıt imali için bir kâğıt fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi elli yıldır. İmtiyaz bölgesi bütün Osmanlı ülkesini içine almaktadır.

F. Kimya Sanayii

(a) Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları³⁰

28 ekim 1889 (3 rebi-ül ahır 307/16 teşrin-i evvel 305) tarihli bir sözleşme ile, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri), İzmir ve Çatalca sancakları, Edirne, Selânik, Aydın, Hüdavendigâr ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilâyetlerinde kav ve kibrit fabrikaları inşa etmek ve işletmek imtiyazı İspirak Esani efendi'ye verilmiştir. İmtiyaz süresi kırk yıldır. İmtiyaz bölgesi adları geçen vilâyetlerle sancakları içine almaktadır.

(b) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası³¹

14 kasım 1896 (8 cümâd-el ahire 314/2 teşrin-i sani 312) tarihli sözleşme ile, İstanbul'da insanlar ve hayvanlar için sağlığa yararlı tuvalet malzemesi imal ederek buharlı bir fabrika kurmak ve işletmek üzere, söz konusu tuvalet malzemeleri ihtira beratı sahibi *Monsieur* Ogust Retracre ile Serkimyager-i Hazret-i Şehriyarî ve Bil'umum Vilâyat-ı Şahane Hıfz-ı Sıhha Müfettiş-i Umumisi Mirlivâ Bongovski Paşa'ya imtiyaz verilmiştir. İmtiyaz süresi kırkbeş yıldır. İhtira beratında sözü edilen mustahzaratla ilgili olarak, imtiyaz bölgesi bütün Osmanlı ülkesini içine almaktadır.

G. Lâstik Sanayii

Osmanlı Kauçuk Fabrikası³²

14 kasım 1898 (29 cümâd-el ahire 316/2 teşrin-i sani 314) tarihli sözleşme ile, Dilaverpaşazade Mehmet Reuf bey'e İstanbul'da

(29) *Mecmua-i Mukavelât*, op. cit., s. 188-189; *Düstur*, op. cit., s. 515.

(30) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 4, s. 799-801; *Düstur*, tertip I, c. 6, s. 458-460, (1939).

(31) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 6, s. 2208-2211.

(32) *Mecmua-i Mukavelât*, c. 7, s. 156-159.

bir kauçuk fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. İmtiyaz süresi otuz bir yıldır. Bu fabrikada kauçuktan her nevi ayakkabı, elbise, çeşitli boyda ve cinsten levha ve boru, hortum, laklar ve kaldırımlar, tıbbî ve cerrahî aletler, sandalya, hastaneye ve ev mefruşatına ilişkin her çeşit eşya ve sert kauçuk imal edilecektir. Fabrikada, önce, lastik ayakkabı, yağmurluk ve yer muşammalarının imalâtına başlanacaktır. İmtiyaz bölgesi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri) ile İzmit, Çatalca, Biga sancaklarını ve Selânik, Edirne, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Hüdavendigâr, Aydın ve Kastamonu vilâyetlerini içine almaktadır.

II. İMALÂT SANAYİİ ALANINDA İZLENEN POLİTİKANIN GENEL ÇİZGİLERİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında imalât sanayii alanında Osmanlı Hükûmeti tarafından izlenen politikanın, imtiyaz sözleşmelerinden yararlanarak saptayabildiğimiz genel çizgileri şu şekilde özetlenebilir :

1. İmtiyaz Sahibine Tanınan Tekel Hakkı

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde *imtiyaz süresi ile imtiyazın geçerli olduğu bölge (imtiyaz bölgesi - daire-i imtiyaziyye)* açık olarak belirtilmiştir. İmtiyaz sahibi imtiyaz bölgesi içinde imtiyaz süresince sözleşmede öngörülen imalâta bulunma tekeline sahiptir. Bir başka deyimle, imtiyaz süresince imtiyaz bölgesinde aynı imalâtı konu alan diğer bir fabrikanın açılması için başkalarına ruhsat ve imtiyaz verilemez.³³ Bazı imtiyaz sözleş-

(33) Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 1; Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 5; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 9; İzmir Buz Fabrikası, madde 9; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 11; Dersaadet, İzmir, Adana, Selânik Mensucat Fabrikaları, herbirinde madde 2; Sivas Bez Fabrikası, madde 2; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 3. Ayrıca, bu Sözleşmenin birinci maddesine göre, komşu vilâyet ve sancaklarda (Trabzon ve Ankara vilâyetleri ile İzmit sancağı içinde) bu gibi bir fabrika inşası başkaları tarafından talep olunduğu takdirde, imtiyaz sahibi aynı şartlarla adı geçen fabrikayı inşa için rüçhan hakkına sahip olacaktır. İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 3; Çiftecevizler ve Selânik Eşyayı Züccaciyye Fabrikaları her ikisinde de madde 2; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 3; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 2; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 2; Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 3; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikası, madde 1; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 6.

melerinde, imalâtta bulunma tekelinin yanısıra, imal edilen malı satma tekeli de imtiyaz sahibine verilmiştir.³⁴

Bununla beraber, imalâtta bulunma (veya bazı sözleşmelerde öngörüldüğü üzere, imalâtta bulunma ve satma) tekelinin mutlak olmadığı görülmektedir. Gerçekten, sözleşmelerde, imtiyaz sahibine tanınan tekelin istisnaları ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu istisnaları, genellikle, şu noktalarda toplamak mümkündür :

(a) İmtiyaz sahibi, imtiyazın verildiği tarihte imtiyaz bölgesinde aynı alanda çalışmakta olan fabrikaların kapatılmasını isteyemez.³⁵

(b) İmtiyaz sahibi imtiyazın verildiği tarihte imtiyaz bölgesinde (aynı alanda) el ile işlemekte olan destgâhların kapatılmasını isteyemez.³⁶

(c) İmtiyaz sahibi imtiyaz bölgesinde (aynı alanda) el ile işleyen yeni destgâhların açılmasını engelleyemez.³⁷

(d) İmtiyaz sahibi Osmanlı ülkesinin imtiyaz bölgesi dışında

-
- (34) Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 2; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 11; İzmir Buz Fabrikası, madde 2 ve 9.
- (35) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 5; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 3; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 8 (Kârhane-i Amire'nin tabii kar ve buz üretimi); İzmir Buz Fabrikası, madde 8 (Kârhane-i Amire'nin tabii kar ve buz üretimi); Dersaadet Mensucat Fabrikası, madde 2 (Feshane-i Amire ve diğer mirî fabrikalar); İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 2; Kastamonu İp, Halat ve Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 2; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 2; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 8; Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 3; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 1.
- (36) Beykoz Porselen Fabrikası, madde 3; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 8; Selânik Eşyay-ı Züccaiyye Fabrikası, madde 7; Salim Ağa Buz Fabrikaları madde 8; İzmir Buz Fabrikası, madde 8; Dersaadet, İzmir, Adana, Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 2; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 2; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 2; Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaiyye Fabrikası, madde 7; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 5; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 8.
- (37) Salim Ağa Buz Fabrikası, madde 8 (tabii kar ve buz) ve madde 9 (küçük el makineleri); İzmir Buz Fabrikası, madde 8 (tabii kar ve buz) ve madde 9 (küçük el makineleri); İzmir, Adana, Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 2; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 2; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 2; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 3; Selânik Eşyay-ı Züccaiyye Fabrikası, madde 7.

kalan yerlerinden fabrika ya da adi destgâh mamûlü olan malların imtiyaz bölgesine sokulmasına engel olamaz.³⁸

(e) İmtiyaz sahibi Avrupa mallarının imtiyaz bölgesine ithaline engel olamaz.³⁹

Görülüyor ki, imtiyaz sözleşmelerinde imtiyaz sahibine tanınmış olan tekel hakkı, etkinlik bakımından, oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, el ile çalışan destgâhlar lehine yapılan [ve yukarıda (b), (c) ve (d) başlıkları altında özetlenen] sınırlamanın imtiyaz sahibi için pek önemli olmadığı söylenebilir. İleri teknolojiye çalışacak olan yeni fabrikanın, el ile işleyen destgâhlar karşısında, rekabet şartları bakımından, daha elverişli durumda olacağı tabiidir. Bir başka deyimle, imtiyaz sözleşmelerine destgâhlar lehine hüküm koymak suretiyle onları himaye eder gibi görünen Osmanlı Hükûmeti, aslında bu destgâhları ileri teknolojiye çalışacak olan fabrikalar karşısında tabii ölümlerine terketmektedir. Öte yandan, Osmanlı ülkesinde fabrika sayısının azlığı nedeniyle (a) ve (d) başlıkları altında özetlenen sınırlamaların da uygulamada pek önemli olmayacağı söylenebilir. Asıl önemli sınırlama, imtiyaza konu olan mamûllerin Avrupa mallarına karşı himaye edilememelerinden ileri gelmektedir. Gerçekten, Osmanlı Devletinin XIX. yüzyıl içinde imzaladığı Ticaret Sözleşmelerine göre, Avrupa malları ithalât resmi ödendikten sonra, Osmanlı ülkesinin her yerinde başka herhangi bir vergi ve resme tabi olmaksızın, serbest ticarete konu olabilmektedir. Sözleşmelerde öngörülen ithalât resmi (1838 sisteminde % 5 ve 1861 sisteminde % 8) yerli sanayinin himayesi için son derece yetersizdir. Ayrıca, Ticaret Sözleşmelerinde, Osmanlı Hükûmetine miktar kısıtlamalarında bulunma veya belirli sınaî mamûllerin ithalini yasaklama yetkisi de tanınmamıştır. Bu nedenledir ki, Osmanlı Hükûmeti imalât sanayii alanında vermiş olduğu imtiyazlarda, imtiyaz sahibinin Avrupa mallarının imtiyaz bölgesine ithal edilmesine engel olamayacağını açıkça belirtmek lüzumunu hissetmiştir.

(38) Dersaadet, İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 2; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 1. Aksi hüküm: İzmir Buz Fabrikası, madde 8.

(39) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 5; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 3; Salim Ağa ve İzmir Buz Fabrikaları madde 8; İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 2; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 1; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 5.

2. Kuruluş Sırasında Tanınan Kolaylıklar

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinde, sözleşmede söz konusu edilen fabrikanın kurulması sırasında imtiyaz sahibinin bazı kolaylıklardan yararlanacağı öngörülmüştür. Bu kolaylıkların başında, Avrupa'dan getirilecek makinelerle diğer araç ve gereçler için gümrük muafiyeti gelmektedir. Bazı imtiyaz sözleşmelerinde, ayrıca Avrupa'dan getirilecek inşaat malzemesinin de gümrükten muaf olacağı belirtilmiştir. Nihayet, iki imtiyaz sözleşmesinde, fabrikanın kurulacağı yer mirî araziden olduğu takdirde, bu arazinin imtiyaz sahibine meccanen verileceği öngörülmüştür.

A. Makinelerle diğer araç ve gereçler için gümrük muafiyeti

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde, sözleşmede sözü edilen fabrikanın kurulabilmesi için Avrupa'dan ilk defa olarak getirtilecek makinelerle diğer araç ve gereçlerin gümrük resminden muaf olacağı açık olarak belirtilmiştir.⁴⁰ Fabrikaların kuruluşu için gerekli makinelerin, bir başka deyimle, mekanik enerjiye dayanan —«buhar ve sair vesait ile tahrik olunur»— makinelerin yurt dışından gümrük resmine tabi olmaksızın getirilmesi, Osmanlı Hükûmetinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında uyguladığı sanayii teşvik politikasının esasını teşkil eder. Bu esas, 1860 larda faaliyet gösteren Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da önerilmiş,⁴¹ daha sonra 1873 yılında Hükûmetçe resmen ilân edilmiştir. Bu konuda, Hükûmetin 16 eylül 1873 (23 receb 290) tarihli ilânı şöyledir :

«Buhar ve sair vesait ile tahrik olunur makineler ile müteferriatından olarak onbeş sene zarfında ashabı tarafından yapıla-

(40) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 9 (onbeş sene için); Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 6; Suriye Şeb'a Çiftliği Şeker Fabrikası, madde 2; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 5; İzmir Buz Fabrikası, madde 4; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 5; Dersaadet, İzmir, Adana, Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 4; Sivas Bez Fabrikası, madde 5; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 5; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 5; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 5; Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 5; Selanik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 10; Boğaziçi Madeni Eşya Fabrikası, madde 5; Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 4; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 3; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 4.

(41) Bk. Osman Nuri, *op. cit.*, s. 761.

cak fabrikaların birinci defa tesisine mahsus olmak üzere hariçten celb edilecek makine ve alât ve edevat-ı sairenin evvel emirde birer kıt'a defteri yapılarak Nafia Nezaret-i Celilesince tetkik ve Bab-ı Ali'den tasdik olunduktan sonra, gümrük resminden muafiyetinin usûl ittihazı hususuna Şûray-ı Devlet ve Encümen-i Mahsus-ı Meşrut kararile bil-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî müteallik buyurulup icabı icra kılınmış olmağa ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı».⁴²

1873 yılında, on beş yıl içinde kurulacak olan fabrikalar için tanınmış olan bu muafiyet, 1888 yılında on yıl daha uzatılmış ve söz konusu muafiyetten faydalanma şekli bu konuda çıkarılan bir talimatla düzene bağlanmıştır.⁴³ 22 nisan 1900 (23 zilhicce 1317/10 nisan 1316) tarihli bir irade-i seniyye ile, gümrükten muafiyet süresi on yıl daha uzatılmıştır.⁴⁴ Bu irade-i seniyyeye ilişik Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Mazbatasından anlaşıldığına göre, «buhar ve vesait-i saire ile işletilen fabrikaları [n] birinci defa tesisine mahsus olarak hariçten celb olunacak alât ve edevatın resm-i gümrükten istisnası,... ticaret ve sanayi-i dahiliyyenin hadim-i terakkiyatı bulunan fabrikaların tekessürünü teşvik maksadile» kabul edilmiştir.⁴⁵ Bu genel siyasetin incelediğimiz imtiyaz sözleşmelerine de yansıdığını görüyoruz.

B. İnşaat malzemesi için gümrük muafiyeti

Bazı imtiyaz sözleşmelerinde, makinelerle diğer araç ve gereçlerin yanısıra, Avrupa'dan getirilecek inşaat malzemesinin de gümrükten muaf olacağı belirtilmiştir.⁴⁶

C. Meccanen arazi tahsisi

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden ikisinde,⁴⁷ fabrikanın kurulacağı arazinin, bu yer mirî araziden olduğu takdirde, imtiyaz sahibine meccanen verileceği öngörülmüştür. Öte yandan, bir kaç imtiyaz sözleşmesinde, fabrikanın kurulacağı yerin sahipli olması

(42) *Düstur*, tertip I, c. 3, s. 398.

(43) *Düstur*, tertip I, c. 6, s. 320-321 (1939).

(44) *Düstur*, tertip I, c. 7, s. 402-405 (1941).

(45) *Ibid.*, s. 402.

(46) Dersaadet Mensucat Fabrikası, madde 4; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 5; Sivas Bez Fabrikası, madde 5; İzmir Çuval, İp, Yelkenbezi Fabrikası, madde 5; İzmir Buz Fabrikası, madde 5.

(47) Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 2; «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 8. Bir üçüncü imtiyaz sözleşmesinde emlak-i hümayûn'dan olan arazi fabrikanın inşası için tahsis olunmuştur. Bk. Beykoz Porselen Fabrikası, madde 2.

halinde, imtiyaz sahibinin bedelini ödeyerek bu yeri satın alabileceği belirtilmiştir.⁴⁸ İncelediğimiz diğer imtiyaz sözleşmelerinde arazi tahsisi ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

3. İşletme Sırasında Tanınan Kolaylıklar

İmtiyaz sözleşmelerinde, sözleşmede sözü edilen fabrikanın işletilmesi sırasında, imtiyaz sahibinin bazı kolaylıklardan yararlanacağı öngörülmüştür. İncelediğimiz sözleşmelerden birkaçında, hammaddelerin sağlanması bakımından, fabrikalara bazı kolaylıklar tanınmıştır. Öte yandan, incelediğimiz sözleşmelerin hemen hepsinde fabrika mamûllerinin iç gümrüklerle ihracat gümrüğünden muaf olacakları belirtilmiştir.

A. Hammadde sağlanmasında tanınan kolaylıklar

(a) Dışarıdan getirilecek bazı hammaddeler için gümrük muafiyeti

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden birkaçında, imalât için gerekli olan bazı hammaddelerin, yurt dışından, gümrükten muaf olarak ithal edilebileceği öngörülmüştür. Örneğin, Beykoz Porselen Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesine göre (madde 5), yurt dışından sağlanacak «kaolin toprağı ve buna mümasil madeniyyat» gümrük resminden muaf olacaktır. Aynı şekilde, Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesine göre (Madde 7), «mezkur fabrika lâzimesi için Memalik-i Şahane iskelelerine celb olunacak hurda demir ve bakır ve sair her nevi eşya resm-i gümrükten muaf tutulacaktır.» Bu madde hem ithalât gümrüğünü hem de deniz yolu ile gelen eşyadan alınan iç gümrüğü içine alacak genişliktedir. Osmanlı Kauçuk Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesinde de (Madde 4), «hariçten getirilecek mevadd-ı asliyyeden yalnız ham kauçuktan» gümrük resmi alınmayacağı belirtilmiştir. Aynı sözleşmenin 9 uncu maddesine göre de, imtiyaz sahibi, Osmanlı Hükûmetinin izni ile, yurt içinde fabrika ihtiyacını karşılayacak ölçüde hem kauçuk üretebildiği takdirde, yurt dışından getirilecek kauçuk hamuru gümrük resmine tabi olacaktır. İncelediğimiz diğer imtiyaz sözleşmelerinde, dışarıdan getirilecek hammaddelerle ilgili olarak gümrük muafiyetinin tanınacağı hakkında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

(b) Fabrikada kullanılacak hammaddeler için iç gümrüklerden muafiyet

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden bazılarında, fabrikada

(48) Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 2; Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 7; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 3.

kullanılacak hammaddelerin, Osmanlı ülkesi içinde sağlanmaları halinde, [iç] gümrüklerden muaf olacakları öngörülmüştür.⁴⁹

(c) Boş mirî arazide bulunan hammadde kaynaklarını meccanen kullanabilme

Özellikle taş toprak sanayii alanında verilen imtiyazlarda imtiyaz sahibinin boş mirî arazide (arazi-yi emiriyye-i haliyyede) rastladığı şişe toprağı gibi hammadde kaynaklarını meccanen kullanabileceğı öngörülmüştür. Ancak, söz konusu arazinin Devletçe satılması gerektiğinde, imtiyaz sahibi bu araziyi misil değeri ile satın almak hususunda rüçhan hakkına sahip olacaktır. İmalât için gerekli toprak sahipli arazide bulunduğu takdirde ise, bu toprağın kullanılması arazi sahibinin muvafakatına bağı olacaktır.⁵⁰

Aynı şekilde, «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesinde, boş mirî araziden çiçek bahçelerine lüzumlu olan yerlerin, Hükûmet tarafından imtiyaz sahibine meccanen terkedileceğı, ayrıca bu gibi arazinin geçici olarak kullanılması gerektiğı takdirde, imalât süresince imtiyaz sahibi tarafından geçici olarak kullanılmasına izin verileceğı öngörülmüştür.

İncelediğimiz diğer imtiyaz sözleşmelerinde bu konuda benzer bir hüküm bulunmamaktadır.

(d) Bazı hammaddelerin sağlanmasında tekel'e (yedd-i vahid'e) benzer rüçhan hakkı

Osmanlı Hükûmeti'nin başta İngiltere olmak üzere bütün Avrupa devletleri ile XIX. yüzyıl içinde imzaladığı Ticaret Sözleşmelerinde, Osmanlı ülkesinden bazı malların ihracını yasak etme (memnuat) usulü ile tekel (yedd-i vahid) usulü ilga edilmiştir. Böylece, Avrupa tüccarları istedikleri malları, özellikle hammaddeleri, bunları sağlayabilen herhangi bir kimseden satın alarak Osmanlı ülkesinden ihrac edebilecek duruma gelmişlerdir. Osmanlı Hükûmeti yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddelerin yurt dışına ihracını, bu Sözleşmeler nedeniyle, yasaklayamamaktadır. Aynı şekilde,

(49) Dersaadet, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 4; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 5; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 5; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 5; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 7; Suriye Şeb'a Çiftliği Şeker Fabrikası, madde 1.

(50) Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 4; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 6; Selânik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 4.

belirli bir hammadde kaynağını belirli bir sanayicinin tekeline verme ve bu maddelerin başkalarına, özellikle yabancılara satılmayacağına öngörme imkânı da mevcut değildir. Her iki davranış XIX. yüzyıl Ticaret Sözleşmelerine aykırıdır ve Avrupa devletlerinin protestolarını gerektirecek niteliktedir. Bu nedendir ki, Osmanlı Hükûmeti imalât sanayii alanında vermiş olduğu imtiyazlarda, hammaddelerin sağlanması bakımından, imtiyaz sahibine tekel hakkı tanımak ya da bu maddelerin yurt dışına ihracını yasaklamak suretile, söz konusu hammaddelerin yurt içinde ucuz bir biçimde sağlanmasını gerçekleştirememiştir.

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden yalnız birinde, XIX. yüzyıl Ticaret Sözleşmelerinin aksi hükmüne rağmen, belirli bir hammaddenin sağlanması için, imtiyaz sahibine tekel'e (yedd-i vahid'e) benzer bir rüçhan hakkı tanınmıştır. Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları İmtiyaz Sözleşmesinin konuyla ilgili 8 inci maddesi şöyledir :

«Devlet-i Âliyye, Memalik-i Mahrusesinde, yedd-i vahid usulünü lağv buyurmuş olduğundan kemik toplaması için Davidoğlu'na ber-vech-i inhisar bir güne inhisar ve ruhsat verilemez ise de, kendisine İhtisap tarafından ita olunacak bir izn-i tezkire ile kışla, hastane ve imaret ve sair ebniyyey-i miriyye mutbahlarından kemik toplaması hususunda müsaade-i mahsusa kabilinden olarak mûma-ileyhe hakk-ı rüchaniyyet ita olunmuştur.»

İncelediğimiz diğer imtiyaz sözleşmelerinde buna benzer bir hüküm bulunmamaktadır.

B. Fabrika mamûlleri için tanınan kolaylıklar

İmtiyaz sözleşmelerinde, bir kaç istisna dışında, sözleşmede sözü edilen fabrikanın imal ettiği malların iç gümrüklerden ve ihracat resminden muaf olacakları öngörülmüştür.⁵¹ XIX. yüzyıl Ti-

(51) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 10; Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 6 (yalnız ihracat gümrüğü); Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 5; İzmir Buz Fabrikası, madde 4; Dersaadet, İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 4; Sivas Bez Fabrikası, madde 5; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 5; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 5; Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 5; Selânik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 5; Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 4; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 4; Suriye Şeb'a Çiftliği Şeker Fabrikası, madde 3.

caret Sözleşmelerinde (1838 sistemi) Avrupa'dan ithal edilen mallar için iç gümrüklerin kaldırılması kabul edilmiş, ancak % 3 olan ithalât resmi, iç gümrüklerin kaldırılması ile uğranılan kaybı karşılamak üzere, % 2 arttırılarak, % 5 e çıkarılmıştır. 1861-1862 yıllarında yenilenen Ticaret Sözleşmelerinde söz konusu % 5 ithalât resminin % 8 e çıkarıldığı görülmektedir. Osmanlı Hükûmeti'nin bütün çabalarına rağmen, bu oran (% 8) 1907 yılına kadar değiştirilememiştir. Öte yandan, 1838 de % 3 olan ihracat resmi, iç gümrüğü ödenmiş mallar için hiç değiştirilmemiş, yabancı tüccar tarafından iç gümrükler ödenmeden belirli iskelelere getirilen mallar için ise, iç gümrükleri karşılamak üzere % 9 ilâvesile, % 12 olmuştur. 1861 sisteminde, ihracat resminin % 8 olması ve her yıl % 1 er indirilerek, Gümrük İdaresi'nin giderlerini karşılamak üzere % 1 de karar kılınması esası kabul edilmiştir.

XIX. yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ile dış ticaret (ithalât ve ihracat) bakımından kaldırılmış olan iç gümrükler, Osmanlı ülkesinde iç ticaret bakımından hemen kaldırılmamıştır. İç gümrüklerle ihracat resminin Osmanlı ticaret ve sanayiinin gelişmesine engel olduğu, Osmanlı resmi belgelerinde bir çok defa ifade edilmiştir. Bununla birlikte, her iki gümrük resminin *hemen* kaldırılması yoluna gidilememiştir.

İç gümrüklerin ve ihracat resminin hangi tarihlerde ve nasıl kaldırıldıkları sorunu bu makalenin kapsamını aşacak niteliktedir.⁵² Şimdilik, burada, imalât sanayii ile ilgili bir kaç örnek vermekle yetinelim. İplik fabrikaları ile ilgili olarak 2 aralık 1876 (20 teşrin-i sani 1292) tarihinde kaleme alınan tezkire-i samiyeye şöyledir :

«Mukaddema verilmiş olan imtiyaz ve ruhsat üzerine İzmir'de Halkpınar nam mevkide inşa ve teessüs etmiş olan iplik fabrikasında birinci defa olarak imal olunub Aydın Vilayet-i Celilesi canibinden irsal kılınan iplik nümûnesi Şûray-ı Devlette muayene ve keyfiyyet Ticaret Nezaret-i Celilesile muhabere olunarak ol babda cereyan eden müzakeratı mutazammın Şûray-ı

(52) Bu konuda bk. «Sevahlil ve Kara Hudud Gümrükleri ile Kadim Kara Gümrükleri hakkında Nizamname,» 20 temmuz 1859 (19 zilhicce 1275), **Düstur**, tertip I, c. 2, s. 551-556; «İşbu 1290 (1874) sene-i maliyyesi martının ibtidasından itibaren Memalik-i Mahruse-i Şahane'de Kara Gümrükleri ba-irade-i seniyye ilga buyurulduğundan ol babda Rüsumat İdarelerince icrası lâzım gelen muamelâtı mübeyyin nizamnamedir», 28 şubat 1874 (11 muharrem 1291), **Düstur**, tertip I, c. 3, s. 323-325; «Ticaret Muahedatının teccidini müteakip dahilî gümrük resminin lağvı hakkında irade-i seniyye» 18 şubat 1889 (28 cemaziy-el ahır 1307/6 şubat 1305), **Düstur**, tertip I, c. 6, s. 506-507 (1939).

Mezkûr Nafia Dairesinde tanzim ve heyet-i umumiyyede dahi tetkik ve tahtim ile Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'da kıraat olunan ve bir sureti leffen irsal kılınan mazbatada gösterildiği vechile mezkûr nümûne Avrupa mamûlâtına muvafık olarak beher kıyyesinden beyn-et-tüccar sağ akçe ile fiyat-ı mukarreresi kırk beş, kırk altı kuruş reddesinde bulunduğu anlaşılmış ve pamuk ipliği her tarafça en ziyade istimal olunan mamûlâtın olup madde-i asliyesi olan pamuk hasilâtı dahi Memalik-i Mahrûsenin ekser cihetlerinde ve hususile Anadolu ve Arabistan kıt'alarında kesret ve bereket üzere yetişmekte iken bundan istifade olunmayıp ham ve gayri mamûl olarak Avrupa'ya nakl ile orada iplik yapılarak tekrar buraya irsal olunmakta ve kıyyesi sekiz on kuruşa satılan pamuktan ol vechile imal olunan bir kıyye iplik kırkaltı kuruşa satılarak şu vesile ile memlekette Larice külliyyetli akçe çıkmakta bulunmuş olduğu ve bu makule mevadd-ı sınıaiyyenin teksir ve teammümü zımında taraf-ı Devletten icra olunagelen teşvikat cümlesinden olmak üzere fabrika tesis edenlerin haricden celb edecekleri alât ve edevatın dahi bir defaya mahsus olarak gümrük resminden muafiyeti mukaddema kararlaştırılıp ilân kılındığı halde yine o misillü fabrikalar ihdasına sermayedaran taraflarından rağbet gösterilmemesi esbab-ı ma'lûme-i saire ile birlikte beraber mamûlât-ı dahiliyyenin Devlet tarafından hakkile himaye ve sıyanet edilemeyip bir takım ağır vergiler altında bırakılmasından ileri gelmesine binaen şu ahval ve esbabın refte refte ref' ve izalesi le emr-i san'atın derece-i matlûbeye isaline ve tekâlif-i hazıradan husule gelen varidatın terakkiyi sınıaiyyeden dolayı mülk ve millete aid olacak imar ve servetten iktitaf ve istihsal ile mecariyi asliyyesine irca ve idhaline mukaddeme ve bu babda peyderpey ittihaz olunacak tedabire nümûne olmak üzere salif-üz-zikr gerek İzmir'de ve gerek sair yerlerde bulunan ve bundan sonra yapılacak olan iplik fabrikaları mamûlâtının dahilî ve haricî gümrük resminden istisnası ve muafiyete mamûlât-ı ecnebiyyenin iştiraki için hile ve fesad karıştırılması melhûz olduğundan ol babda takyidat-ı lâzime icrasile beraber ipliklerin gümrüklere vürudunda meccanen tezkere verilmesi tensib olunmuş ve ba-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı Padişahî dahi ol merkezde müteallik buyurulup suret-i hal bilcümle vilâyata bildirilmesi [bildirilmiş] ve gazetelere dahi derc ile ilân ettirilmiştir».⁵³

Görülüyor ki, bu tezkire'ye göre, sanayinin gelişmesi için sadece, fabrikaların kuruluşunda gerekli makinelerin gümrük resminden muaf tutulmaları yeterli değildir. Bu muafiyet ilân edilmiş olmasına rağmen, sermayedarlar fabrika kurmaya rağbet etmemişlerdir. Sanayinin gelişmesine engel olan nedenlerden biri de, —diğer bilinen nedenlerin yanısıra,— Devletin yerli mamûlleri yeteri kadar korumaması ve bir takım ağır vergiler altında tutmasıdır.

(53) *Düstur*, tertip I, c. 4, s. 427-428.

Dolayısıyla, iplik mamûllerinin iç ve dış gümrüklerden muaf olmaları ve ayrıca gümrüğe gelen ipliklere meccanen tezkere verilmesi uygun görülmüştür.

Aynı şekilde, 16 eylül 1877 (4 eylül 1293) tarihli bir tezkire-i samiyede, debagat sanayiinin gelişmesi ve yabancı rekabetine karşı koyabilmesi için, debagat mamûllerinin iç ve dış gümrüklerden ve damga resminden muaf tutulacakları öngörülmüştür. Adı geçen tezkire-i samiyeye şöyledir :

«Debagat için kullanılan derilere mevzû rüsûm-ı dahiliyyenin tadili ve haricden celbolunacak o makule derilerle mahall-i saireye gönderilecek mamûlat resm-i gümrüğünün muvakkaten nisfina tenzili hakkında bazı mahallerden gelen istidanameler Şûray-ı Devlet'e led-el havale san'at-ı debagat Memalik-i Mah-ruse-i Şahane'de ilerlemesine itina ve gayret olunacak sanayi-i nafiadan olduğu halde bir takım mütenevvi resim ve vergiler altında terakkisi kabil ve emtia-i ecnebiyyeye rekabet edebilmesi hasıl olamayacağından ve mamafih bu babda bi-dirig tutulacak muavenetin bazı cihete hasrı sair taraflarda debagatın tedennisini müstelzim olarak karin-i cevaz olamadığından ham derilerden kemakân gümrük resmi alınmak üzere Memalik-i Şahanenin kangı tarafından olur ise olsun resm-i gümrüğü ifa olunmuş ve olunmamış ecza ile yapılacak köselenin ve sahtiyanların bahren ve nehren bir iskeleden diğerine naklinde alel-umum resm-i mezburdan muaf tutulması ve damga resminin dahi cüz'iyetine ve tahriri icra olunmayan yerler refte refte azalmakta bulunduğu binaen kösele ve sahtiyan ve sair ince ve mamûl derilerden işbu damga resminin dahi umumen ref ü ilgası ve bu cümle ile beraber dahilî gümrük resmi affolunduğu halde ihracat resminin ifası muvafık-ı kaide olamayacağından iplik fabrikaları mamûlâtı hakkındaki muafiyete tevfiikan harice naklolunabilecek mamûlât-ı debagiyyenin dahi resm-i mezbûrdan müstesna tutulması tezekkür ve tensib olunmuş ve led-el istizan irade-i seniyye-i cenab-ı Padişahî dahi ol merkezde müteallik buyurularak vilâyata ve müstakilen idare olunan mutasarrıflıklara tebliğ-i keyfiyyet kılınmış idigü.»⁵⁴

Belirli mamûller bakımından iç gümrüklerle ihracaat gümrüğünden muafiyet şeklinde belirlenen bu politikanın incelediğimiz imtiyaz sözleşmelerine de yansıdığı görülmektedir. Gerçekten, incelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinde, bir kaç istisna dışında, sözleşmede sözü edilen fabrikanın, *imtiyaz süresince*, «gerek dahilen sarf olunacak ve gerek memalik-i ecnebiyyeye nakledilecek bilcümle mamûlâtından gümrük resmi alınmayacağı» açık olarak belirtil-

(54) *Ibid.*, s. 428-429.

miştir.⁵⁵ Burada işaret edilmesi gereken nokta, iç ve dış gümrük muafiyetinden yararlanma hakkının imtiyaz süresi ile sınırlandırılmış olmasıdır. Bazı imtiyaz sözleşmelerinde, imtiyaz süresinin bitiminden sonra fabrika mamûlleri için gerekli olan rüsûmun ödeneceği, ayrıca ifade edilmiştir.⁵⁶ Görülüyor ki, imtiyaz sözleşmelerinde, sözleşmede sözü edilen mamûller bakımından, iç gümrüklerle ihracat resmi tam olarak kaldırılmamakta, ancak bu mamûllerin belirli bir süre için (imtiyaz süresince) iç gümrüklerle ihracat resminden muaf tutulacakları öngörülmektedir.

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinde bu konuda saptayabildiğimiz istisnalardan her ikisi de iç gümrüklerle ilgilidir. Gerçekten, «Boğaziçi» Madenî Eşya Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesinin 5 inci maddesinde, fabrika mamûllerinin imtiyaz süresince iç ve dış gümrüklerden muaf tutulacağı belirtildikten sonra, 6 ncı maddede, Osmanlı vilâyetlerinden birinde aynı imalâtı konu alan bir fabrika kurulduğu takdirde, «Boğaziçi» Madenî Eşya Fabrikasının bu vilâyete göndereceği mamûlleri için gümrük resmi alınacağı öngörülmüştür.⁵⁷ Öte yandan, Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları İmtiyaz Sözleşmesinin 4 üncü maddesi, bu fabrikaların mamûllerinden belirli bir oranda iç gümrük resminin, iç gümrükler kaldırılrsa dahi, aynı oranda bir istihlâk (sarfiyât) resminin alacağını öngörmektedir. Bu maddeye göre,

- (i) Yabancı ülkelerden gelen kav ve kibritten imtiyaz sözleşmesi tarihinde (1899), ne miktar ithalât resmi alınmakta ise, adı geçen fabrikalarda imal olunacak kav ve kibritin Osmanlı ülkesi içinde deniz yolu ile bir yere sevkinde, iç gümrüklerin kaldırılacağı tarihe kadar, adı geçen ithalât resminin 4/7 oranında bir gümrük resmi alınacağı gibi,
- (ii) Yenilenmekte olan Ticaret Sözleşmelerinde yabancı ülkelerden gelecek kav ve kibritin kutusu ile birlikte beher yüz kilosundan ne miktar resim alınması kararlaştırılır ise, söz konusu fabrikalarda imal olunacak kav ve kibritin kutusuyla birlikte beher yüz kilosundan söz konusu resmin yi-

(55) Bk. dipnotu 51.

(56) Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 5; Selânik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 5.

(57) Aynı şekilde o vilâyetteki fabrikanın İstanbul'a gönderilen mamûllerinden de iç gümrük alınacaktır.

ne 4/7 ü oranından bir sarfiyât resmi alınacaktır.

- (iii) İç gümrük resmi kaldırılrsa dahi, söz konusu sarfiyât resminin alınmasına devam edilecektir.
- (iv) Söz konusu mamûllerden yukarıda yazılı resimlerden biri alındığı takdirde, gerek fabrika olan vilâyet içinde sarf olunsun, gerek deniz yolu ile başka vilâyetlere gönderilsin, başka gümrük ve sarfiyât resmi alınmayacaktır.

4. İmtiyaz sahibinin yükümlülükleri

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmeleri, imtiyaz sahibinin, imtiyazı aldıktan sonra, bazı yükümlülükler altında olacağını öngörmektedirler. Gerçekten, Osmanlı Hükûmeti imtiyazı verirken, imtiyaz sahibinin gerek fabrikanın inşası sırasında, gerek imalâta geçtikten sonra, bazı kurallara uymasını şart koşturmuştur. İncelediğimiz imtiyaz sözleşmeleri, benzer hükümler ihtiva etmelerine rağmen bir örnek olmadıkları için, aşağıda sıraladığımız yükümlülüklerin tümü her imtiyaz sözleşmesinde aynen bulunmamaktadır. Bu nedenle, söz konusu yükümlülükler incelenirken, bunların hangi imtiyaz sözleşmesinde bulduklarına işaret olunmuştur.

A. İmtiyazı başkasına devretmemek

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden ikisinde,⁵⁸ imtiyaz sahibinin kendisine verilen imtiyazı başkasına devredemeyeceği açık olarak belirtilmiştir. Diğer imtiyaz sözleşmelerinde böyle bir hüküm bulunmamaktadır. Aksine, söz konusu imtiyazın Osmanlı kanunları uyarınca kurulacak bir anonim şirkete devredilebileceği öngörülmüştür.⁵⁹ Hattâ, bazı sözleşmelerde, imtiyazı gerçekleştirmek üzere bir anonim şirketin kurulması zorunlu tutulmuştur.⁶⁰

(58) Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 7; İzmir Buz Fabrikası, madde 6. Ancak, bu madde daha sonra değiştirilmiş ve imtiyaz sahibine şirket kurma yetkisini tanınmıştır. **Mecmua-i Mukavelât**, c. 6, s. 1770-1771; **Düstur**, tertip I, c. 6, s. 1402 (1939).

(59) İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 3; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 10; İzmir Buz Fabrikası, madde 6; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 7 (başkasına devir yetkisi); Beykoz Porselen Fabrikası, madde 4; Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 2.

(60) Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 3; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 3; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 7; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 7; Kastamonu İp, Halat,

B. Belirli bir sermayenin sağlandığını ispat etmek

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin bazılarında, imtiyaz sahibinin imtiyazı gerçekleştirmek üzere belirli bir sermaye koyması ve fabrikanın inşa süresi içinde bu sermayeyi ispat ve temin etmesi öngörülmüştür. İki imtiyaz sözleşmesinde ise, imtiyaz sahibinin Osmanlı Bankasına belirli bir miktar kefalet (veya teminat) akçesi tevdi etmesi şart koşulmuştur.⁶² Bu kefalet akçesi fabrika işlemeğe başladığı tarihte imtiyaz sahibine iade olunacaktır. Verilen süre içinde fabrika işletmeye açılmaz ise, söz konusu kefalet akçesi Hükûmet tarafından zabtolunur.

C. Fabrikanın yerini seçmede uyulması gereken kurallar

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde, sözleşmede sözü edilen fabrikanın ilgili vilâyet ya da şehir içinde «mahzur ve mazarrattan salim»,⁶³ «uygun»⁶⁴ bir yerde kurulması öngörülmüştür. Bazı imtiyaz sözleşmelerinde, fabrikanın yeri seçilirken, «mahallî hükûmetin»,⁶⁵ «belediyenin»⁶⁶ rey'ini alma gereği de ayrı-

Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 4; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 4; Sivas Bez Fabrikası, madde 4 (Bizzat kendisi işletmediği takdirde Osmanlı şirketi kurmak zorunda.); Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 3; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 7.

- (61) Boğaziçi Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 4; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 4; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 7; İzmir Buz Fabrikası, madde 10.
- (62) Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 5; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 12; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 4.
- (63) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 11; Dersaadet, İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 1; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 1, Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 1; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 1; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 1.
- (64) Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 1; Selânik Eşyay-ı Züccacıye Fabrikası, madde 1; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 2; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 1.
- (65) Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 7; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 3; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 2; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 2. Bu maddede fabrika yerinin Ticaret ve Nafia Nezareti ile birlikte saptanacağı öngörülmüştür.
- (66) İzmir Buz Fabrikası, madde 2; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 3.

ca belirtilmiştir. Bazı sözleşmelerde Ebniye Kanunu⁶⁷ hükümlerine uyulması da şart koşulmuştur.⁶⁸

D. Belirli süreler içinde fabrikanın inşasına ve imalâta başlama gereği

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde, imtiyaz sahibinin, imtiyaz fermanının verildiği tarihi izleyen belirli bir süre içinde, fabrikanın inşasına başlayacağı ve yine fermanın verildiği tarihi izleyen belirli (tabii ilk süreye oranla daha uzun) bir süre sonunda imalâta geçeceği öngörülmüştür.⁶⁹ Bu süre içinde inşaata geçilmez ve öngörülen diğer süre sonunda da imalâta başlanmaz ise, verilmiş olan imtiyaz Osmanlı Hükûmeti tarafından feshedilir. Aynı şekilde, imalâta başlanıp da daha sonra devam olunmaz ise, Osmanlı Hükûmeti söz konusu imtiyazı feshedebilir. İmtiyazın feshi halinde, Osmanlı Hükûmeti, başkalarına aynı uğraşı alanında fabrika kurmak üzere imtiyaz ya da ruhsat vermekte serbest olacaktır.

E. Fabrika binalarının ve makinelerin sağlamlığı

Bir kaç imtiyaz sözleşmesinde, imtiyaz sahibinin sağlam inşaat malzemesi kullanarak fabrikayı «sağlam ve metin bir surette» inşa edeceği öngörülmüştür.⁷⁰ Bazı sözleşmelerde fabrikalara

(67) 5 kasım 1882 (23 zilhicce 1299/24 teşrin-i evvel 1298) tarihli Ebniye Kanunu için bk. **Düstur, Zeyl**, c. 3, s. 2-20.

(68) Salim Ağa, İzmir ve Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 2.

(69) Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 12; Dersaadet, İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 3; Sivas Bez Fabrikası, madde 8; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 4; İzmir Çuval, İp Yelkenbezi Fabrikası, madde 4; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 7-8; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 4; İzmir Buz Fabrikası, madde 6; Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 7; Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 4; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 4; Çifte Cevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 3; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 3; Selânik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 3; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 4 ve 9; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 3; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikası, madde 2; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 6 ve 16.

(70) Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 6; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 6; İzmir Buz Fabrikası, madde 5; Sivas Bez Fabrikası madde 9.

konulacak makinelerin de «en metin ve muhkem cinsinden» olması gerektiği belirtilmiştir.⁷¹ Osmanlı Hükûmeti 7 Haziran 1862 (9 Zilhicce 1278) tarihinde Fabrikalar Nizamnamesini çıkarmış ve fabrikalarda kullanılacak sabit vapur (buhar) makineleri hakkında belirli standartlar ve kurallar getirmiştir.⁷² İmtiyaz sözleşmelerinin bazılarında imtiyaz sahiplerinin Osmanlı kanun ve nizamlarına uya- cakları öngörüldüğü için, bu sözleşmelerde genellikle fabrika bi- nalarının ve kullanılacak makinelerin niteliği üzerinde ayrıca du- rulmamıştır.

F. Osmanlı kanun ve nizamlarına ve Osmanlı mahkemelerine tabi olma.

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden bazılarında imtiyaz sa- hibinin ya da onun yerine geçecek olan Osmanlı anonim şirketinin bütün işlemlerinde Osmanlı kanun ve nizamlarına tabi olacağı, ge- rek Hükûmet gerek üçüncü kişilerle olan dâvalarının Osmanlı mah- kemelerinde çözüme bağlanacağı öngörülmüştür.⁷³ Bu sözleşmeler- den bazılarında, kanunlara uyma yükümlülüğünün yanısıra, ayrıca, «bilcümle rüsumat ve tekâlîfe tabi olma» ibaresi de kullanılmak- tadır.⁷⁴ Öte yandan, imtiyaz sahibinin veya yerine geçecek olan Osmanlı anonim şirketinin, özellikle damga resmi ile bina vergisine de tâbi olacağı belirtilmektedir.⁷⁵

(71) Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 6; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 6; İzmir Buz Fabrikası, madde 5; Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 5 (Fabrikalar Nizamnamesine atıfta bulunulmuştur.); Sivas Bez Fabrikası, madde 9.

(72) **Düstur**, tertip I, c. 1, ilâveli ikinci bası, s. 203-208.

(73) «Hifz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 13; Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 16; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 7; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, mad- de 6 ve 12; Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 6; Karahi- sar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 10; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 8; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabri- kası, madde 7; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 7; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 10 ve 14.

(74) Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 6; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 6; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 10.

(75) «Hifz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 9 (yalnız damga resmine tâbi); Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, mad- de 6 ve 9; Kastamonu İp Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 8 (yalnız damga resmine tâbi); Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, mad- de 6 (damga ve patent resmine tâbi); Buna karşılık, damga resmin- den muafiyeti öngören hüküm için bk. Beykoz Porselen Fabrikası, madde 5. Ayrıca, bk. Suriye Şeb'a Çiftliği Şeker Fabrikası, madde 4 (yalnız emlâk vergisine tabi).

Buna karşılık, saptayabildiğimiz bir iki sözleşmede, imtiyaz sahibinin fabrika ve müstemilâtı için imtiyaz süresince bina vergisinden muaf olacağı öngörülmüştür.⁷⁶

G. Genel sağlık kurallarına uyma

Özellikle, gıda sanayii alanında saptayabildiğimiz bazı imtiyaz sözleşmelerinde, imtiyaz sahibinin imalât sırasında genel sağlık kurallarına uymakla yükümlü olacağı öngörülmüştür. Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları İmtiyaz Sözleşmesine, imalât için kullanılacak alet ve malzemenin sağlık kurallarına uymasını sağlamak üzere, ayrıntılı hükümler konulmuştur. Ayrıca, sözleşmede, kötü koku (taaffunat) teknik bakımından önlenemediği takdirde, bazı işlemlerin Sur (şehir) dışında yapılması da şart koşulmuştur. Aynı şekilde, «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi İmtiyaz Sözleşmesinde (madde 4), müstahzaratın düstur-ül-edviyeye (kodekse) uygun biçimde hazırlanacağı, kurulacak şirkette Mekteb-i Tıbbiye diploması olan bir eczacının bulundurulacağı, Şirket'in Attar Nizamnamesi (Bk. *Zeyl Lâyika-i Kavanin*, cüz 2, s. 357) hükümlerine tabi tutulacağı ve Fabrika mamûllerininin Tıbbiye Nezareti'nin denetiminde olacağı öngörülmüştür. Buz fabrikaları ile ilgili imtiyaz sözleşmelerinde de, buzların içilebilir (şurba salih) sular-
dan yapılması, sağlığa dokunur ecza karıştırılmamasına dikkat edilmesi gereği üzerinde durulmuştur. Öte yandan, Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesinde, fabrikanın inşasından ve işletilmesinden dolayı, sağlık ve genel rahatı bozucu kötü koku ve zararların önlenmesi için Devlet veya Belediyeye ait sağlık kurullarının gösterecekleri tedbirlerin, imtiyaz sahibi tarafından, alınacağı öngörülmüştür. Diğer imtiyaz sözleşmesinde genel sağlık konusunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

H. Fabrikada çalışacak işçilerin Osmanlı tâbiyyetinde olmaları gereği

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde, imtiyaz sahibinin, usta, makinist, fen memuru gibi yabancı uzman-personel dışında, fabrikasında çalıştıracağı işçilerin Osmanlı tâbiyyetinde olmaları gerekeceği öngörülmüştür.⁷⁷ Bazı sözleşmelerde, fab-

(76) «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 6 (on beş sene için arazi vergisi muafiyeti); Sivas Bez Fabrikası, madde 6.

(77) Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 11; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 6; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde

rikada çalışanların, yabancı personel de dahil, istisnasız, fes giymeleri şart koşulmuştur.⁷⁸

I. Devlet kuruluşlarına indirimli satış

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin bazılarında, imtiyaz sahibinin, fabrikasında imal edeceği malları az bir kârla,⁷⁹ veya piyasa fiyatından belirli bir oranda (örneğin % 5) yapılacak indirimle⁸⁰ veya belirli bir fiyattan yukarı olmamak üzere,⁸¹ Devlet kuruluşlarının tümüne veya bunların bazılarında satması öngörülmüştür.

I. Sosyal yardımda bulunma

İmtiyaz sözleşmelerinden bazılarında, imtiyaz sahibinin, imalâta geçtikten sonra, her yıl, Dâr-ül Aceze'ye belirli bir miktar (örneğin, 30 Osmanlı altını) sosyal yardımda bulunması şart koşulmuştur.⁸² Ayrıca, Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları

11; Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 6; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 7; Selânik Eşyay-ı Züccaciyye Fabrikası, madde 6; Dersaadet, İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 6; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 8; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 15; Salim Ağa ve İzmir Buz Fabrikaları, madde 14; Beykoz Porselen Fabrikası, madde 6 (Bu maddede ahali ile işlemde bulunacak memurların Türkçe konuşabilir olmaları şart koşulmuştur.)

(78) Beykoz Porselen Fabrikası, madde 6; İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 6; Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 8; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 7 (genellikle fes giyecekleri öngörülmüştür.); Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 11; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 6; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 11.

(79) İzmir, Adana ve Selânik Mensucat Fabrikaları, madde 5 (devair-i askeriyye'ye satılacak mallar için indirim söz konusudur.)

(80) «Hifz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 6 (% 20 indirim); Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, madde 4 (kışla, hastane imaret ve benzeri mirî binalara cari fiyattan 20 para aşağıya satış); Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası; madde 7 (devair-i askeriyye); İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 6 (devair-i askeriyye); Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 13 (% 10 indirim).

(81) Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 9; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 7 ve İzmir Buz Fabrikası, madde 7 (Asakir-i Şahane, gureba ve sair bunlara mümasil hastaneler) için indirim söz konusudur.)

(82) «Hifz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 6 (Dar-ül Aceze'nin rey'ine göre, ya yılda 100 OL. veya % 25 indirimle 100 OL. tutarında müstahzarat; ayrıca, bir defa için Bab-ı Âli Teshi-

İmtiyaz Sözleşmesinde (madde 9), Belediye aracılığıyla parasız tedavi edilmekte olan hastalar için gerekli buzun, doktor reçetesi ile, parasız verileceği öngörülmüştür. Öte yandan, Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası İmtiyaz Sözleşmesinde (madde 6), Dâr-ül Aceze'ye verilecek yardımın yanısıra, Kastamonu'da Nusrallah Kadı adlı camiin musakkafatından olan Urgan Hanı'nda ötedenberi alınmakta olan *arziyye* adlı resmin yıllık tutarının, kendinin üretildiği yerden Urgan Hanı'na uğramadan Fabrikaya taşınması nedeniyle, 4.000 kuruştan aşağı düşmesi halinde, imtiyaz sahibinin aradaki farkı tamamlaması şart koşulmuştur.

J. Sözleşmede öngörülen narha uyma

Buz imali konusunda verilen imtiyazlarda, imtiyaz sahibinin, imal ettiği buzu, sözleşmede öngörülen fiyattan yukarı satamayaacağı öngörülmüştür.⁸³ Diğer imtiyaz sözleşmelerinde böyle bir hüküm bulunmamaktadır. Yalnız, Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları İmtiyaz Sözleşmesinde, imtiyaz sahibinin imal edeceği kav ve kibriti yabancı kav ve kibritlere oranla ehven fiyatla satacağı öngörülmüştür.

K. Hükûmetle olan yazışmalarda Türkçe kullanma

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden dördünde, imtiyaz sahibinin Hükûmet daireleri ile yapacağı yazışmalarda *Türkçe* kullanması şart koşulmuştur.⁸⁴

L. Hükûmetin veya mahalli idarelerin denetimine tabi olma

İncelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinden bazılarında, Nafia veya Ticaret Nezaretinin, sözleşmede öngörülen hükümlerin uygulanmasını denetleyeceği öngörülmüştür.⁸⁵ Davidoğlu Şeker Fabrikaları İmtiyaz Sözleşmesinde, denetleme giderlerini karşılamak üzere, imtiyaz sahibinin, yılda 3.000 kuruşu Nafia Nezaretine vereceği be-

lât Sandığı'na 50 adet Osmanlı altını); Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, madde 6 (30 Osmanlı altını); Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 8 (30 OL.).

(83) Şam ve Haleb ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 9; Salim Ağa ve İzmir Buz Fabrikaları, madde 7.

(84) Beykoz Porselen Fabrikası, madde 7; İzmir Çuval, İp ve Yelkenbezi Fabrikası, madde 7; Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası, madde 12; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 14.

(85) Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 15; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 8 (Ticaret ve Nafia Nezareti).

lirtilmiştir. Öte yandan, incelediğimiz sözleşmelerden birinde, fabrika hesaplarının, sözleşme uyarınca net gelirin % 2 sini alacak olan mahalli Belediye Meclisi tarafından kontrol edileceği kabul olunmuştur.⁸⁶ Diğer sözleşmelerde denetim ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

M. İmtiyaz süresi sonunda fabrikanın durumu

Incelediğimiz imtiyaz sözleşmelerinin büyük bir çoğunluğunda sözleşmede sözü edilen fabrikanın imtiyaz süresi sonunda, normal koşullar altında yani imtiyazsız olarak işletileceği belirtilmiş⁸⁷ veya bu konuda herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

Buna karşılık, birkaç imtiyaz sözleşmesinde, imtiyaz süresi sonunda fabrika binaları ile makinelerin Devlete meccanen terkolunacağı öngörülmüştür.⁸⁸ Bir sözleşmede ise, imtiyaz süresi sonunda, makinelerin Devlet tarafından satın alınacağı taahhüt edilmiştir.⁸⁹

S o n u ç

Bu incelemede elde ettiğimiz sonuçları şöyle sıralayabiliriz :

1. Osmanlı Hükûmeti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, imalât sanayiini teşvik etmek üzere bazı tedbirler almıştır. Zaman içinde parça parça alınan bu tedbirleri, başlıca, üç çizgi etrafında toplamak mümkündür :

(i) İlgili müteşebbise, belirli bir bölgede, belirli bir süre için kapsamı oldukça sınırlı olan bir imtiyaz vermek;

(86) Sivas Bez Fabrikası, madde 7 ve 10.

(87) Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, madde 11; Osmanlı Kauçuk Fabrikası, madde 15; Şam ve Halep ve Kuds-i Şerif Buz Fabrikaları, madde 12; İzmir Buz Fabrikası, madde 11; Çiftecevizler Eşyay-ı Züccaiyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası, madde 5; Selânik Eşyay-ı Züccaiyye Fabrikası, madde 5; Boğaziçi Madenî Eşya Fabrikası, madde 4.

(88) Beykoz Porselen Fabrikası, madde 4; Salim Ağa Buz Fabrikaları, madde 11; Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları, madde 5; «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 7 (Yalnız bina, arazi ve çiçek bahçelerinin parasız terki söz konusudur.); Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 5 (Yalnız arazi ve binaların terki söz konusudur.)

(89) Hamidiyye Kâğıt Fabrikası, madde 5; «Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat» Tuvalet Malzemesi Fabrikası, madde 7 (Hükûmet, isterse, makineleri satın alabilir.)

- (ii) Fabrikaların kuruluşunda, Avrupa'dan ilk defa olarak getirilecek makinelerle araç ve gereçler için gümrük muafiyeti tanımak;
- (iii) Fabrikalarda imal olunan mallar için iç gümrüklerden ve ihracat gümrüğünden muafiyet tanımak.

Alınan diğer teşvik tedbirleri oldukça dağınıktır. Bu tedbirlerle ilgili olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, genel bir teşvik politikasının oluştuğu söylenemez. Bu tedbirlerden bazıları, belki, II. Meşrutiyet döneminde ana çizgileri belirlenecek olan sanayii teşvik politikasının,⁹⁰ XIX. yüzyıl içindeki ilk uygulamalarına örnek olarak gösterilebilir.

2. Osmanlı Hükûmeti imalât sanayii için teşvik ve himaye tedbirleri alınırken, bu alanda yatırım yapmak ya da böyle bir yatırımı örgütlemek isteyen müteşebbisleri bir çok bakımdan denetlemeye çalışmıştır. Gerçekten, Osmanlı Hükûmeti, imalât sanayii alanında denetimi sağlamak amacıyla, (örneğin, Fabrikalar Nizamnamesi gibi) bazı kanun ve nizamnameler çıkarmış; ayrıca, imtiyaz sözleşmelerine ve ruhsatnamelere ilgili müteşebbis için birçok yükümlülükler koymuştur.

3. Osmanlı Hükûmeti, imalât sanayii için teşvik ve himaye tedbirleri alınırken, XIX. yüzyıl Ticaret Sözleşmelerini sabit bir veri olarak kabul etmiştir. Bir başka deyimle, söz konusu teşvik ve himaye tedbirleri, ancak bu sözleşmelere uygun oldukları ölçüde alınabilmiştir. Dolayısıyla, örneğin, yerli sanayii korumak amacıyla ithal yasakları koymak, yüksek oranlarda ithalât gümrüklerine başvurmak, ucuz hammadde sağlanmasını gerçekleştirmek üzere hammaddelere ihrac yasağı koymak gibi, XIX. yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ile çatışır nitelikte olan önemli teşvik ve himaye tedbirlerinin alınması yoluna gidilememiştir.

(90) Bu konuda bk. Ticaret ve Nafia Nezareti, **Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Lâyihası ile Esbab-ı Mucibesi**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325; Ayrıca bk. 1/14 aralık 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, **Takvim-i Vekayi**, (12 kânun-ı evvel 1329), No. 1671; **Düstur**, tertip II, c. 6, s. 108-114.